

E-ISSN 2645-9132

Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Fâdil İbn 'Âşûr'un *et-Tefsîr ve Ricâluhu* Adlı Eserinin Değerlendirilmesi

Ahmet Şehit TUNA | ORCID: 0000-0002-7365-4596 | astuna@ybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,

Tefsir Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05ryemn72>

Öz

Tefsir tarihi yazımı, her ne kadar tabakât türüne giren Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tabakâtu'l-mufessirîn* adlı eseriyle başlatılsa da zaman içinde farklı bir renge bürünmüştür. Başlangıçta kronolojik ya da alfabetik tarzda seyreden yazım türü, 20. yüzyılda Goldziher (ö. 1921) ve Zehebî (ö. 1977) ile farklılaşmıştır. Mezhebî ve tematik merkezli yazım ön plana çıkmış, yapılan teliflerde ideolojik okumalar belirginleşmiştir. Bu tür yazımın yol açtığı problemler ve eksiklikler muasır araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Bu sebeple bazı araştırmacılar bu yazım türünün dışına çıkmaya çalışmış, farklı tefsir tarihi yazımı denemelerinde bulunmuştur. Makalemizde incelemeye tabi tuttuğumuz *et-Tefsîr ve ricâluhu* adlı eser, Tunuslu âlim Muhammed Fâdil b. 'Âşûr (ö. 1390/1970) tarafından yazılmıştır. Meşhur müfessir Muhammed Tâhir b. 'Âşûr'un oğlu olan Fâdil b. 'Âşûr, Zehebî ile akran olmasına ve kitabını ondan sonra yazmasına rağmen, onunla aynı metodu takip etmemiştir. Bazı araştırmacılar tarafından modern yazım türü altında zikredilse de durumun böyle olmadığı görülmektedir. Konu başlıkları ve müellifin metodu incelendiğinde kitabın tabakât türüne daha yakın olduğu söylenilebilir. Bununla birlikte o, mütekaddim eserler gibi kapsamlı olmayıp küçük hacimli bir eserdir. Yazar seçtiği isimler üzerinden özet bir şekilde tefsir tarihini okuyucuya sunmakta, bunu yaparken de müfessirlerin dönemlerine ışık tutmaya gayret etmektedir. Çalışmamızda mezkûr eser, muasır araştırmacılar tarafından tefsir tarihi yazımı hususunda dile getirilen bazı problemler açısından incelenmiştir. Modern dönem tefsir tarihi denildiğinde akla ilk gelen isim olması ve eleştirilerin yöneltildiği ilk

kaynak olması sebebiyle zaman zaman Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn* adlı kitabıyla *et-Tefsîr ve ricâluhu* arasında karşılaştırmalarda bulunulmuştur. Detaylı inceleme yaparak müellifin bazı konulardaki görüşlerini anlamaya, çıkarımlarda bulunmaya gayret edilmiştir. Kronolojik sıranın takip edildiği bu eserin eksikleri olmakla birlikte kendi içinde tutarlı olduğu fark edilmiştir. İbn 'Âşûr, tefsirin doğuşundan günümüze gelinceye kadar tefsirin belli başlı dönemlerini, adlarından söz edilmeye değer tefsirlerden seçtiklerini konu edinmiştir. Onun bazı meselelerdeki görüşleri net ifade bulmuş olmasa da kurduğu cümlelerden çıkarımda bulunmak mümkündür. Bu bağlamda eserin tefsir tarihi yazımı açısından olumlu ve olumsuz yönleri verilmeye çalışılarak alana katkısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Son yüzyılda yaygın olan ve muasır bazı araştırmacılar tarafından aşılma gayretleri gösterilen ideolojik perspektifli tefsir tarihi yazımının, revaçta olduğu dönemde İbn 'Âşûr örneğinde farklılaştığının gösterilmeye çalışılması araştırmanın önemini artırmaktadır. *et-Tefsîr ve Ricâluhu* tefsir tarihi alanında muhtasar bir eser olmakla birlikte alanındaki çalışmalara ilham olabilecek niteliktedir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, İbn 'Âşûr, *et-Tefsîr ve Ricâluhu*, Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirun*, Tefsir Tarihi, Tabakât.

Atıf Bilgisi

Tuna, Ahmet Şehit. "Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Fâdil İbn 'Âşûr'un *et-Tefsîr ve Ricâluhu* Adlı Eserinin Değerlendirilmesi". *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi* 6/1 (Temmuz 2023), 81-103.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1241293>

Geliş Tarihi	23.01.2023
Kabul Tarihi	17.07.2023
Yayın Tarihi	31.07.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	ulumdergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Evaluation of al-Fāḍil Ibn ʿĀshūr’s Work Named *al-Tafsīr wa Rijāluhu* in terms of Historiography of Tafsīr

Ahmet Şehit TUNA | ORCID: 0000-0002-7365-4596 | astuna@ybu.edu.tr

Ankara Yildirim Beyazit University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Tafsir, Ankara, Turkey

ROR ID: <https://ror.org/05ryemn72>

Abstract

Although the historiography of tafsīr was started with al-Suyūṭī’s (d. 911/1505) *Ṭabaqāt al-Mufasssīrīn*, which was included in the genre of ṭabaqāt, it took on a different color over time. The type of writing, which was initially chronological or alphabetical, changed with Goldziher (d. 1921) and al-Dhahabī (d. 1397/1977) in the 20th century. Sectarian and thematic-centered writing came to the fore, and ideological readings became evident in the written works. The problems and deficiencies caused by this type of writing have been expressed by contemporary researchers. For this reason, some researchers have tried to go beyond this type of writing and have attempted different historiographies of tafsīr. The work named *al-Tafsīr wa Rijāluhu*, which we have examined, is written by the Tunisian scholar Muḥammad al-Fāḍil Ibn ʿĀshūr (d. 1390/1970). al-Fāḍil Ibn ʿĀshūr, the son of the famous commentator Muhammad Ṭāhir b. ʿĀshūr, did not follow the same method as al-Dhahabī, although he was his peer and wrote his book after him. Although it is mentioned under modern writing style by some researchers, it is seen that this is not the case. When the subject headings and the author’s method are analysed, it can be said that the book is closer to the genre of ṭabaqāt. In addition to this it is not as comprehensive as classical works and is rather a small-sized work. The author presents a concise overview of the history of exegesis to the readers through the selected names and endeavors to shed light on the periods of the commentators. In our study, the aforementioned work was examined in terms of some problems expressed by contemporary researchers about the historiography of tafsīr. Since he is the first name that comes to mind when it comes to the history of tafsīr in the modern period and the first source to which criticisms are directed, comparisons have been made between *al-Tafsīr wa Rijāluhu* with al-

Dhahabî’s *al-Tafsîr wa al-Mufasssîrûn*. By making a detailed analysis, it was tried to understand the views of the author on some issues and to make inferences. It was noticed that this work, in which the chronological order was followed, was consistent within itself, although it had shortcomings. Ibn ‘Âshûr has discussed the main periods of tafsîr from the beginning of tafsîr to the present day, and selected tafsîrs whose names are worth mentioning. Although his views on some issues are not clearly expressed, it is possible to infer them from his sentences. In this context, an attempt has been made to identify the positive and negative aspects of the Book concerning the writing of the history of exegesis, aiming to contribute to the field. The importance of this study is increased by the fact that the ideological perspective of tafsîr historiography, which has been widespread in the last century and has been attempted to be overcome by some contemporary scholars, has been differentiated in the case of Ibn ‘Âshûr during the period when it was in vogue. Although *al-Tafsîr wa Ricâluhu* is a concise work in the field of the history of tafsîr, it can inspire studies in the field.

Keywords

Tafsîr, Ibn ‘Âshûr, *al-Tafsîr wa Ricâluhu*, al-Dhahabî, *al-Tafsîr wa al-Mufasssîrûn*, History of Tafsîr, Tabaqât.

Citation

Tuna, Ahmet Şehit. “Evaluation of al-Fâdil İbn ‘Âshûr’s Work Named *al-Tafsîr wa Ricâluhu* in terms of Historiography of Tafsîr”. *ULUM Journal of Religious Inquiries* 6/1 (July 2023), 81-103.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1241293>

Date of Submission	23.01.2023
Date of Acceptance	17.07.2023
Date of Publication	31.07.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ulumdergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Tefsir tarihi yazımı, müstakil düşünülduğünde müteahhir döneme tekabül etmektedir. Bu alandaki tabakât türündeki ilk eser, müellifinin de ifadesiyle Suyûtî’nin (ö. 911/1505) *Tabakâtu’l-mufessirîn* adlı çalışmasıdır.¹ Başlangıçta kronolojik ya da alfabetik tarzda seyreden yazım türü zaman içinde farklı bir renge bürünmüş, 20. yüzyılda Ignaz Goldziher (ö. 1921) ve Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1397/1977) ile birlikte farklılaşmıştır. Mezhebî ve tematik merkezli yazım ön plana çıkmış, yapılan teliflerde ideolojik okumalar belirginleşmiştir. Bu tür yazımın yol açtığı problemler ve eksiklikler muasır araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Tematik yazımın yükselişe geçtiği zamanlarda tefsir tarihinde telif yapan âlimlerden birisi de Muhammed Fâdil b. ‘Âşûr’dur.

Muhammed Fâdil b. ‘Âşûr (ö. 1390/1970), Tunuslu ilim ehli İbn ‘Âşûr ailesinden olup babası ve dedeleri gibi İbn ‘Âşûr lakabıyla anılmıştır.² İslam Hukuku, Tabakât ve İslam toplumunun ıslahı gibi konularda çalışmaları olan İbn ‘Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluhu* adlı eserinde tefsir tarihi ve belli başlı müfessirleri ele almaktadır. İlk baskısı 1966’da yapılan kitap, hacimli olmamakla birlikte kapsadığı bilgiler açısından önem arz etmektedir. İki farklı araştırmacı tarafından tanıtım ve özeti yapılan bu kitabın³ alana katkısı ve muasır kitaplarla mukayesesi görebildiğimiz kadarıyla yapılmamıştır. Makalemizde bu kitap incelenecek,⁴ zaman zaman tefsir tarihi alanında 20. yüzyılın en önemli eseri addedilmeye aday olan ve sonraki müelliflerin kendisinden çokça faydalandığı Muhammed Hüseyin ez-Zehebî’nin *et-Tefsîr ve’l-*

¹ Celâluddîn Ebu’l-Fadl Abdurrahmân b. Ebîbekr es-Suyûtî, *Tabakâtu’l-mufessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kuveyt: Dâru’n-Nevâdir, 2010), 21.

² İbn ‘Âşûr hakkında ek bilgi için bk. Ahmet Coşkun, “İbn ‘Âşûr, Muhammed Fâzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Haziran 2022).

³ Kitabın özeti için bk. Muhammad el-Fâdil İbn ‘Âşûr, *et-Tafsîr wa Ricâluhu*, (Tûnis: Menşûrâtu’l-Lugâti-Dâru’l-Kutubi’ş-Şarkıyya, 1966), 198 s., tanıtın: İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (1968), 203-211; Muhammed Fâzil İbn ‘Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâlüh* (Kahire: Ezher Yayınları, 1970), 184 s., tanıtın: Esat Özcan, *Marifetname* 8/2 (Aralık 2021), 795-802.

⁴ Makalede esas alınan, eserin 1997 yılında yapılan baskısı olup bilgileri şu şekildedir: Muhammed el-Fâdil b. ‘Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluhu*, (Tunus: Mecmû’u’l-Buhûsi’l-İslâmiyye, 1417/1997). Bununla birlikte kitabın tercümesi mevcut olup bilgileri şu şekildedir: eş-Şeyh Muhammed el-Fâzil İbn ‘Âşûr, *Ana Hatlarıyla Tefsir Tarihi*, çev. Bahattin Dartma - Ömer Pakış (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007).

mufessirûn adlı kitabıyla karşılaştırılacaktır. Araştırmanın önemi, müellifin mezhebi ve tematik merkezli yazımı tercih etmeyip farklı bir yolla tefsir tarihini yazmış olmasında ve telif ettiği bu eserin araştırmacılara ilham kaynağı olabilecek bazı nitelikleri taşıyor olduğunun düşünülmesinde temerküz etmektedir.

1. *et-Tefsîr ve Ricâluhu* Adlı Eserin Bazı Hususiyetleri

et-Tefsîr ve ricâluhu adlı eser, küçük hacimli tefsir tarihi eserleri arasında sayılmaya uygundur. İbn ‘Âşûr, Suyûtî (ö. 911/1505) ve Dâvûdî (ö. 945/1539) emsali müelliflerin yaptığı gibi yüzlerce müfessir adı verilen tabakât türünde bir eser yazmamıştır. Yine o –her ne kadar kendilerinden sonra yazılmış olsa da- Goldziher ve Zehebî gibi tefsirin doğuşu ve asırlarını detaylıca inceleyen tefsir tarihine yer vermemiştir.⁵ Onun kapsamlı yer verdiği tefsirlerin sayısı on olup bunların yanında kısaca değindiği birkaç müfessir bulunmaktadır. İbn ‘Âşûr, okuyucuyu detaylara boğmadan tefsirin doğuşu ve me’sûr tefsire değinmekte, sonrasında ise tefsir tarihine mal olmuş en önemli isimlerden seçtiklerini ve bunların tefsirlerini konu edinmektedir.

İbn ‘Âşûr’un kitabında yer verdiği başlıklar şu şekildedir:

Tefsirin Doğuşu, Me’sûr Tefsir, Yahyâ b. Sellâm, Taberî, Buhârî’den Mu’tezile’ye, Abdulkâhir’den Zemahşerî ve İbn ‘Atiyye’ye, *el-Keşşâf*, Zemahşerî ve İbn ‘Atiyye Arasında (Karşılaştırma), İmam Râzî, İmam Râzî’nin Tefsiri, (Bu Tefsirin) İmam Râzî’ye Nispetinin Sahihliği, Beyzâvî Tefsiri, Beyzâvî Tefsiri’nin Kıymeti, İbn ‘Arafe Tefsiri, Ebu’s-Su’ûd Tefsiri, eş-Şihâb el-Âlûsî’nin Ortaya Çıkması, eş-Şihâb el-Âlûsî’nin İlim ve Tarikattaki Yeri, Âlûsî’nin *Rûhu’l-Me’ânî* Adlı Tefsiri, İslam’ın Uyanışı, Dinî Islah, Cemâluddîn el-Afgânî, Şeyh Muhammed Abduh, Menâr Tefsiri. Bu başlıklar müellifin eserinde kronolojik bir sırayı gözettiğini, mezhebî, tematik veya metodolojik bir tasnife meyletmediğini göstermektedir.

⁵ Kara’nın İbn ‘Âşûr’un bu kitabını Zehebî ve Goldziher’i takip eden eserlerin altında zikretmesi isabetli görünmemektedir. Zira belirtildiği üzere İbn ‘Âşûr tematik merkezli yazımı tercih etmemiş, metod yönüyle bu iki kitaptan farklılaşmıştır. bk. Ömer Kara, “İdeal Tefsir Tarihi Yazımı –Sorunlar, Gereksinimler ve Temel Parametreler-“, *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 385.

Kitapta verilen bilgiler hakkında bazı hususlara dikkat çektikten sonra eseri problematik noktalar açısından değerlendirmemiz isabetli olacaktır. Öncelikle İbn ‘Âşûr’un kitabına *et-Tefsîr ve ricâluhu* adını vermesi ve “müfessirûn” gibi bir ifade yerine “ricâluhu” kelimesini tercihi üzerinden birkaç meseleye temas etmemiz yerinde olacaktır. İbn ‘Âşûr kitabında müfessirin kimliği ve tefsir-te’vîl ayrımına değinmemiştir.⁶ Onun bu bağlamda müfessirin tanımını yapmaması bir metodoloji sorunu olarak addedilebilir. Mamafih kanaatimizce isimlendirmede etkili olan husus, onun kitapta yer verdiği isimleri müfessir kimliğiyle sınırlamama isteği olmalıdır. Bizi bu düşünceye sevk eden, müellifin yer verdiği isimlerin birçok sahada adından söz ettiren (multidisipliner) ulemeden olması ve müellifin kelime seçiminde görülen dikkatidir.⁷

Müellif “Tefsirin Doğuşu” başlığı altında Kur’ân’ın açık bir Arapça ile inişi ve anlaşılır olmasına değindikten sonra tefsire iki nedenden ötürü ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Bunlar Kur’ân’ın bir defada indirilmemiş olup inişinin yirmi küsur seneye yayılması ve Kur’ân’da müphem, mücmel ve mutlak lafızların bulunmasıdır. İlk nedeni açıklarken esbâb-ı nüzûle değinen müellif, bunların hakiki manada “sebepler” değil “münasebetler” olduğu şeklinde açıklama yaparak “sebebin hususiliğine değil, lafzın umumiliğine itibar edilir” kaidesiyle kelime tercihindeki maksadı beyan eder.⁸ O, ulemanın bu konuda hemfikir olduğunu, Kur’ân lafızlarını tarihi olaylara hapsedmeyip içerdiği şümüllü anlamlara delaletini kabul ettiklerini söyleyerek *Ulûmu’l-Kur’ân* literatüründeki esbâbu’n-nüzûl isimlendirmesinin mecazen ve çok titiz davranılmaksızın vaki olduğunu belirtir.⁹ Müellifin me’sûr tefsiri anlatırken yaptığı değerlendirmeler de önem arz

⁶ Müellifin bir yerde “te’vîl ehli ya da (diğer bir deyişle) re’y ile tefsir ehli” şeklindeki kullanımı, te’vîl ile tefsiri eş anlamlı değil, te’vîli tefsirin bir alt dalı olan re’y ile tefsir anlamında kullandığına delalet eder. bk. Muhammed Fâdil b. ‘Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluhu* (Tunus: Mecmû’u’l-Buhûsi’l-İslâmiyye, 1417/1997), 50. Ancak bu genele teşmil edilemeyecek olup kesin bir ayrım tarafımızca fark edilememiştir.

⁷ İleride zikredeceğimiz üzere esbâb-ı nüzûl yerine münâsebât kelimesini tercihi, Hz. Muhammed için mübellîğ kelimesini kullanması da bu kabilden olmalıdır.

⁸ Fâdil b. ‘Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluhu*, 14-15.

⁹ Bu cümlelerden müellifin tarihselcilik görüşünü kabul etmediği ve bunun karşısında durduğu anlaşılmaktadır.

etmektedir. O, meşhur müfessir sahabilerin yaşça en küçüğü ve vefat tarihi bakımından en sonda olanı İbn Abbas’ın (ö. 68/687-88) (r.a) tefsire nakle dayanan esbâb-ı nüzûl ve mübhemâtü’l-Kur’ân haricinde iki unsur eklediğini ifade eder. Bunlar lügatle ilgili olan Cahiliye şiiri ve mübhemâtı açıklamada başvurduğu geçmiş milletlerin, özellikle Yahudi ve Hristiyanların tarihleri hakkındaki haberlerdir. Bu iki unsur hakkında İbn ‘Âşûr şu sözleri sarf eder:

“Şurası açıktır ki, bu iki unsur İbn Abbas’ın bazı sözlerinde/açıklamalarında yer alsa da, onları me’sûr tefsirden saymak mümkün değildir. Zira onlar anlayış ve genel kültüre dönmemektedir ki, bunlar ihtilafın vuku bulabileceği alanlardır... Bununla birlikte me’sûr tefsir farklı bir renge bürünmeye başlamıştır.”¹⁰

Onun bu değerlendirmeleri iki meseleyi ifadesi bakımından önem taşımaktadır:

- 1- Tefsirde dirayet unsurlarının sahabe döneminden itibaren görülmeye başlanması
- 2- Me’sûr tefsir ile rivayet tefsirinin aynı şeyler olmayıp me’sûr tefsir içerisinde dirâyât unsurlarının bulunması.

İlk maddenin bilinmesi, sahabe arasındaki ihtilafın rahatça anlaşılabilmesini, ikinci madde ise me’sûr tefsir kategorisinde sayılan tefsirlerde dirayet unsurunun bulunabileceği gerçeğini gözden kaçırmamayı sağlar.¹¹

Burada müellifin başlıklarda ve metin içinde kelimeleri özenle seçmiş olmasının muhtemel olduğu şeklindeki yargımıza bir örnek daha vermek istiyoruz. İbn ‘Âşûr’un kitabında me’sûr tefsir ve rivayet tefsiri gibi kavramları kullanırken tercih ettiği kelimeler bazen Türkçe ifadede gözden kaçabilmektedir. Nitekim İsmail

¹⁰ İbn ‘Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluhu*, 23.

¹¹ Burada yanlış algıya sebebiyet vermemek adına “me’sûr tefsir” isimlendirmesinin Türkçeye “rivayet tefsiri” adıyla değil, olduğu gibi aktarılmasının daha isabetli olacağını hatırlatmakta da fayda vardır. Zira bu başlığın altında salt nakil olmadığını belirtmek kanaatimizce bu şekilde mümkün olabilmektedir. Kitabın Türkçe tercümesinde “Me’sûr Tefsir” başlığının “Rivayet Tefsiri” adıyla karşılanması da bu bakımdan dakik görünmemektedir. bk. İbn ‘Âşûr, *Ana Hatırlarıyla Tefsir Tarihi*, 17. Nitekim Öztürk de Türkçe eserlerdeki bu hataya dikkat çekmektedir. bk. Mustafa Öztürk, “Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn* Örneği”, *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 259.

Cerrahoğlu (ö. 2022), kitabın özetini verirken me’sûr tefsirin yeni şekline bürünmesi sonrasında şu cümleleri kurar:

“Artık Mekke, Medine, Basra, Kufe ve Şam’da tefsirler arasında ayrılıklar baş gösteriyor, ekoller meydana geliyordu. Bu ekollerin en geniş, Mekke’de İbn Abbas’ın idi.”¹² Cerrahoğlu, İbn ‘Âşûr’un tefsir tasavvurunu bu cümlelerle aktarsa da burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır: Bu cümleler, bizzat İbn ‘Âşûr’un cümleleri gibi algılanmamalıdır. Zira İbn ‘Âşûr, sahabeinin tefsirlerinin farklılaşmasını “ekol” derecesinde anlamamış görünmektedir. Nitekim o, bu hususta şöyle der:

“Me’sûr tefsir nasıl ki İbn Abbas’ta me’sûr olmayanla birleşmişse, tefsir ilminde meşhur olan diğer sahabilerde de böyle olmuştur. Onlar Medine, Kufe, Basra ve Şam’a dağılmışlardı. İbn Abbas’ın Mekke’ye yerleşmesi örneğinde görüldüğü gibi, onlardan her biri yahut her bir grup bu **merkezlerin** birine yerleşmişti.”¹³

Burada dikkat çeken bir husus, müellifin bu bağlamda Türkçede “ekol” kelimesiyle karşılanan “medrese” kelimesine yer vermemiş olmasıdır. Goldziher sonrasında başladığı bilinen bu sınıflandırma, Zehebî’nin *et-Tefsîr ve’l-mufessirûn* adlı kitabı gibi birçok kitapta görülmektedir.¹⁴ Ancak bazı muasır araştırmacı ve ilim adamları bu kanıya katılmamakta, bu şekilde isimlendirme yapılmak suretiyle, “tefsirin sahabe döneminde tam teşekkül etmiş ilmî bir disiplin gibi algılanması”nı eleştirmektedirler. Örneğin Çalışkan “medrese/ekol” kelimesi yerine İbn ‘Âşûr’dakine benzer olarak merkez ya da ilim merkezi kavramını kullanmayı tercih ederek yaygın tabiri eleştirmektedir.¹⁵

Başlıca müfessirleri incelemeye geçmeden, önceki kısımlarını bu şekilde özetleyebileceğimiz kitap hakkında şu yorumu yapmamız mümkündür: *et-Tefsîr* ve

¹² [Muhammad el-Fâdil İbn ‘Âşûr, *et-Tafsîr wa Ricâluhu*, Tûnis: Menşûrâtu’l-Lugâti-Dâru’l-Kutubi’ş-Şarkıyya, 1966, 198 s.], tanıtan: İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 204.

¹³ İbn ‘Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluhu*, 23-24.

¹⁴ İsmail Cerrahoğlu’nun tefsir tarihi alanında büyük oranda Zehebî’den iktibas etmesi, bu ifadelerini açıklar nitelikte olup, İbn ‘Âşûr’un cümledeki ifadelerini gözden kaçırmış olması muhtemeldir.

¹⁵ bk. İsmail Çalışkan, “Tefsir Tarihi Tasavvurunda Kuruluşa İlişkin Problematik Noktalar”, *Tefsir Tarihi Yazını Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 27.

ricâluhu, ne müsteşrik Goldziher'in başlatıp Zehebî'nin sürdürdüğü yöntem üzere tefsir tarihi ve müfessirleri ekoller bağlamında ele almış, ne de tabakât ve mu'cemler gibi birçok müfessire değinmiştir.¹⁶ Kitaptaki başlıklandırmalardan anlaşılacağı üzere İbn 'Âşûr, tefsir-tevil ayrımı, Kur'ân'ın meali ve tercümesi benzeri bazı tefsir tarihi eserlerinde mevcut olmakla birlikte *Ulûmu'l-Kur'ân* çatısı altında zikredilmeye daha uygun olduğunu düşündüğümüz bazı konu başlıklarına değinmemiştir. O, bu eserinde tefsirin tarihî serencamını, bu ilme mal olmuş belli isimler üzerinden anlatmaktadır. Bu yönüyle tabakât türüne¹⁷ yakın sayabileceğimiz eser, dar kapsamlı olması nedeniyle kanaatimizce "muhtasar tabakât" olarak adlandırılabilir.

2. Tefsir Tarihi Yazımındaki Bazı Problematik Hususlar Karşısında Kitabın Yeri

Tefsir tarihinde bazısı eskiden beri söylenegelen, bazısı ise son iki yüzyıl içinde ortaya atılmış görüşlerin zaman zaman eleştiri konusu yapıldığı görülmektedir. Özellikle son dönemlerde yapılan çalışmalarda bunlara yoğun bir şekilde yer verilmekte, eserler bu açılarından incelenmektedir. Biz temel birkaç problem açısından İbn 'Âşûr'un görüşlerini değerlendireceğiz. Bu problemlerden ilki, ilk müfessirin kim olduğu meselesidir. "Müfessir"i terminolojik anlamıyla mı literal anlamıyla mı tahlil etmemiz gerekmektedir? Bu soruya verilecek cevap, ilk müfessirin kim olduğu noktasında ihtilafları da beraberinde getirecektir. Nitekim literatürde bu meseleye dair görüş farklılıklarının iki ana başlık altında şekillendiği görülmektedir.

İslam Tarihi'nde, Kur'ân-ı Kerim özelinde bakıldığında mütekaddim ulemadan beri sarahaten olmasa da ilk müfessirin Hz. Muhammed olduğu çeşitli yollarla ifade

¹⁶ Tefsir tarihi yazıcılığında farklı yaklaşımların özeti için bk. Cahit Karaalp, "Yenilikler Karşısında Tefsir Tarihi Yazımı Nasıl Olmalıdır?", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015) 294-297.

¹⁷ Tabakât literatürünün doğuşu ve tabakât türleri içerisinde tefsir tabakâtının yeri için bk. Mesut Kaya, "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histografik Bir İnceleme", *İslam Araştırmaları Dergisi* 31 (Eylül 2014), 34-38, 48-53.

edilmektedir.¹⁸ Bu görüşe muasır bazı araştırmacılar tarafından şu iki yönden itiraz edilmektedir:

1- Anlama, açıklama ve yorumlama anlamında tefsirin daha kadim bir olgu olması yönüyle ilk müfessir olarak Hz. Peygamber’in kabul edilmemesi gerektiği.

2- Hz. Peygamber’in açıklamalarında tam teşekküllü bir metot olmaması yönüyle “Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı tefsiri” ya da “tefsir tarzı” benzeri ifadelerin yanlışlığı. Böyle demek yerine Kur’ân’ın onun hakkında kullandığı *mübelleğ* ve *mübeyyin* benzeri sıfatları kullanmak ve onun “Kur’ân’ı açıklama şekilleri”nden bahsetmek bu görüşü savunanlar nezdinde daha uygun olacaktır.¹⁹

İlk eleştiri hakkında İbn ‘Âşûr için şunları söylemek mümkündür: O, kitabında Hz. Peygamber’i ilk müfessir şeklinde vasfetmemiştir. Şu var ki “Tefsirin Doğuşu” başlığına itibar edildiğinde, bahsi geçen eleştirinin ona yöneltilip

¹⁸ İlk dönemden itibaren tefsirlere, *Ulûmu’l-Kur’ân* eserlerine ya da tefsirle bağlantılı eserlere bakıldığında genellikle “ilk müfessir” isimlendirmesi olmasa da “Rasulullâh’ın (s.a.v) tefsiri”, “Rasûlullah (s.a.v) şöyle tefsir etmiştir” şeklinde ifadelere rastlanılmaktadır. Birkaç örnek için bk. Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm es-Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Ebû Muhammed b. ‘Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1422/2002), 4/18; el-Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, thk. Musa Muhammed Ali - İzzet Abdu Atiyye (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1405/1985?), 3/71; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn ‘Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharraru’l-vecîz fî tefsîri Kitâbillâhi’l-‘Azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1422/2001), 3/88, 5/327, 381. Bu örnekler dışında Beyhakî (ö. 458), Gazâlî (ö. 505), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751) gibi farklı dönemdeki ulema tarafından da bu tarz kullanımlar vakidir. Şu var ki Peygamberimiz için “ilk müfessir” şeklinde bir ifadenin kullanımı görebildiğimiz kadarıyla muasır araştırmacılarca yapılmaktadır. bk. Gânim Kaddûrî, *Muhâdarât fî ulûmi’l-Kur’ân* (Ammân: Dâru Ammâr, 1423/2003), 165; Salâh Abdulfettâh el-Hâlidî, *Mefâtîh li’t-te’âmul me’a’l-Kur’ân* (Şâm: Dâru’l-Kalem, 1424/2003), 130.

¹⁹ bk. Çalıskan, “Tefsir Tarihi Tasavvurunda Kuruluşa İlişkin Problematik Noktalar”, 19-20. Hz. Muhammed hakkında geçen bu ifadelerin bir örneği için bk. el-Mâ’ide 5/67. Benzer ifadeler İbrâhîm 14/4 ve en-Nahl 16/44, 64’de geçmektedir. Coşkun da bu kanaati taşımakta olup en-Nahl 16/44. ayetteki *li-tübeyyine* (açıklayasın diye) ifadesine Sem’ânî (ö. 489/1076) öncesinde Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı tefsiri manasının verilmediğini söylemekte, tefsir yerine beyan kelimesini tercih etmektedir. O, Hz. Peygamber döneminde, tefsir için bir hazırlık dönemi şeklinde tavsif etmektedir. Bk. Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları-Kur’an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 64-65, 331-334. Dinç ise bu dönemi hazırlık şeklinde tanımlamayışa isabetli görmemektedir. O, Hz. Peygamber’in sistematik bir tefsir faaliyeti olmadığını kabul etmekle birlikte, bu dönem için tefsirin ilk hâli, sonraki aşamalar için bir nevi şablon benzeri nitelermelerde bulunmaktadır. Hz. Muhammed’in beyanını ise onun “Kur’an’ı izah usulü” ya da “tefsir açıklamaları” olarak ifade etmektedir. Bk. Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 60-61, 74.

yöneltilmeyeceğini düşünmek gerekir. Biz bu hususta İbn ‘Âşûr ve diğer tefsir tarihi müelliflerinin, yorumlama faaliyetini nevezhur gördüklerini değil, Kur’ân-ı Kerim özelinde tefsiri Hz. Peygamber’le başlattıklarını veya bu gibi ifadelerle yer verdiklerini düşünüyoruz.

Rasûlullah’a müfessir denilmesi hususunda ise şunları ifade etmek mümkündür: İbn ‘Âşûr Kur’ân’ın tefsirine iki sebepten ötürü ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Bunları Kur’ân’ın müneccemen inmesi ve Kur’ân’da müphem, mücmel ve mutlak lafızların bulunması olarak özetleyebiliriz. O, ikinci sebebi açıklarken, sahabenin bu tür durumlarda “mübelliğ” olan Peygamber’e başvurduğunu, onun da kapalı kalan yerleri vuzuha kavuşturduğunu belirtmekte, bunları söylerken müfessir ya da tefsir lafızlarını kullanmamaktadır. Burada kelime seçimini özellikle yapmış olması muhtemel olduğu gibi, aksi de mümkündür. Ne olursa olsun, Hz. Peygamber’i ilk müfessir şeklinde vasfetmeyip mübelliğ demesinden dolayı bu eleştirinin ona yöneltilmesi mümkün görünmemektedir. Sonuç olarak *et-Tefsîr ve ricâluhu* adlı eser mevzubahis eleştiriden salim görünmektedir.

2.1. Tefsirin Hadisin Bir Cüz’ü Olarak Başladığının İddia Edilmesi

Tefsir ilmi, Kur’ân-ı Kerîm’in inmeye başlamasıyla paralel, nüvelerini veren ve erken dönemde tedvin edilen ilimlerden olmasına rağmen, son asırda telif edilmiş tefsir tarihi alanındaki hatırı sayılır çalışmada, tefsirin ilk zamanlarda hadisin bir bölümü gibi yansıtıldığı görülmektedir.²⁰ “Başlangıçta Tefsir Hadisin Bir Bölümüydü İddiasının Kaynağı ve Değeri” adlı makalesinde Karagöz, bu iddiayı savunanlardan on küsur muasır araştırmacıya yer vermekte, bu iddiayı ilk dile getirenin İslam Ansiklopedisinin ilk baskısındaki tefsir maddesinin yazarı Carra de Vaux (ö. 1953) olduğu sonucuna ulaşmaktadır. O, Carra de Vaux’un bu görüşünü ilkin 1923 yılında

²⁰ Örneğin Zehebî, rivayet aşaması, tefsirin hadisle tedvini ve tefsirin müstakil tedvini olmak üzere tefsir ilminin tedvine geçişini üç aşamada ele almıştır. bk. Muhammed Huseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn* (Kahire: Mektebetu Vehbe), 1/104-105; Mustafa Karagöz, “Başlangıçta Tefsir Hadisin Bir Bölümüydü İddiasının Kaynağı ve Değeri”, *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 42. Makale yazarı, kitabın Dâru’l-Erkam baskısını kullanmıştır, fakat araştırmamız boyunca bizim tercihimiz aynı eserin Mektebetu Vehbe baskısı olmuştur.

yayımlanan *Les Penseurs de l’Islam* adlı eserinde dillendirdiğini söylemektedir.²¹ Karagöz, özellikle son zamanlarda genel algının bu yönde olduğunu, ancak bu iddiaya katılmayanların da bulunduğunu belirtmekte, kiminin söz konusu görüşe yer vermediğini, kiminin ise ilk zamanlarda müstakil tefsirlerin mevcudiyetine vurgu yaptığını ifade etmektedir.

et-Tefsîr ve ricâluhu adlı eser bu görüş çerçevesinde incelendiğinde şunları söylemek mümkündür: İbn ‘Âşûr, ilk tefsir olarak Abdulmelik b. Cüreyc’in (ö. 149/766)²² tefsirini zikretmekte, onun kendisine gelen haberleri, rivayetleri derleyerek bir tefsir telif ettiğinden bahsetmekte, ancak tefsirin hadisin bir cüz’ü olup olmadığına dair sarih bir beyanda bulunmamaktadır.²³ Buna bağlı olarak müellifin “tefsir hadisin bir cüz’ü değildi” görüşünü benimsediğine dair yorum yapılabilecek olsa da bunun aksini içerebilecek mahiyette izahlarının bulunması okuru, muğlak bir zeminde bırakmaktadır. Zira İbn ‘Âşûr’un Taberî ile ilgili “tefsir ilmini hadis ilminden çekip aldığı, onun kapsamından çıkardığı” şeklindeki değerlendirmesinden,²⁴ tam zıttı görüşü benimsediği sonucuna ulaşılabılır. Ancak Taberî’nin tefsirinde bol rivayet olması, İbn ‘Âşûr’un bu sözünün daha iyi düşünülmesini icap ettirmektedir. Sonraki açıklamalarından da anlaşılacağı üzere, müellifin buradaki maksadı muhaddisler ile müfessirlerin rivayetleri alma hususunda takip ettikleri yöntem olmalıdır. Zira o, bu hususta Taberî’nin yeni tefsir metodundan farklı olarak muhaddislerin rivayetlere yaklaşım biçimini irdelemekte, iki grubun birbirleriyle usûl açısından farklılaşmasını açıklamaktadır. Bu bilgiler ışığında müellifin hangi düşünceyi benimsediğini tespit etmek mutlak anlamda mümkün olmasa da kanaatimizce o tefsiri hadisin bir cüz’ü olarak görmemektedir.²⁵

²¹ Karagöz tam kesin olmamakla birlikte, Ahmed Emîn’in Carra de Vaux’tan, Zehebî ve Brockelmann’ın Ahmed Emîn’den, İsmail Cerrahoğlu’nun ise adı geçen bu dört kişiden etkilenmiş olabileceği kanısına varmaktadır. bk. Karagöz, “Başlangıçta Tefsir Hadisin Bir Bölümüydü İddiasının Kaynağı ve Değeri”, 45.

²² İbn Cüreyc’in vefat tarihi hakkında farklı görüşler olmakla birlikte, biz kitapta verilen tarihi esas aldık.

²³ İbn ‘Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluhu*, 27.

²⁴ İbn ‘Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluhu*, 49.

²⁵ Nitekim Fâdil b. ‘Âşûr’un babası Muhammed Tâhir b. ‘Âşûr da tefsir ilminin kendisiyle meşgul olunan ilk ilim olduğunu söylemektedir. Muhammed Tâhir b. ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru’t-

Dolayısıyla onun kendinden önceki tefsir tarihi yazarlarını adım adım takip etmediği, onlarla aynı zihniyeti paylaşmadığı ve meşhur deyişle “histografik körlüğe” düşmediği söylenebilir.²⁶

Bir sonraki başlığa geçmeden önce faideye binaen şunları söyleyebiliriz: Belirttiğimiz gibi İbn 'Âşûr ilk tefsiri İbn Cureyc'e izafe etmekte, bu meyanda Mukâtil b. Suleymân'ın (ö. 150/767) adını anmamaktadır. Muasır olan iki isimden birini öne çıkartıp günümüze ulaşmış ilk tam tefsirin sahibi olarak bilinen diğerini zikretmemesi ilginç bir durumdur. Muhtemel sebepler göz önünde bulundurulduğunda şunlar sıralanabilir: Müellifin Mukâtil'in müşebbihe ve mücessimededen olduğu yönündeki yargıları benimsemesi sebebiyle ona mesafeli bir tutum sergilemesi, coğrafi tercih nedeniyle Horasan-Belh yerine ilk tefsirin ortaya çıktığı mekânı Basra-Bağdat-Hicaz olarak konumlandırma gayreti,²⁷ Mukâtil tefsirinin eline ulaşmaması. Bütün bunlar ihtimal dâhilinde olup kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da kanaatimizce, müellifin telifi zamanında Mukâtil'in tefsirinin gün yüzüne çıkmadığı görüşü ağır basmaktadır. Nitekim Zehebî *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*'da Mukâtil'in ismine birkaç farklı bağlamda yer verse de eserini ilk tefsirler arasında saymamış, ona muttali olmadığını hissettiren cümleler kurmuştur.²⁸ Ayrıca tefsirin tedvinine değinirken -ilk eser nitelemesinde bulunmadan- İbn Cüreyc'in ismini vermiş, ancak Mukâtil'e değinmemiştir.²⁹ Mukâtil tefsirinin iki müellif tarafından da detaylıca incelenemediğine delil teşkil etmesi adına Cerrahoğlu'nun 1976'da yazdığı bir makalede bu eserin İstanbul'da yazma eser

Tûnisiyye li't-tevzî', 1984), 1/13-14; Karagöz, “Başlangıçta Tefsir Hadisin Bir Bölümüydü İddiasının Kaynağı ve Değeri”, 47.

²⁶ Bu ifadeyi Cündioğlu kullanmıştır. Dücane Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası”, *İslâmiyât* 2/4 (1999), 51, 64-65.

²⁷ Burada göz önüne alınması gereken bir durum, İbn Cureyc'in tefsirinin zaman bakımından önce olmakla birlikte, Mukâtil'in *et-Tefsîru'l-kebir*'i gibi şöret bulmayışının Kur'an'ın tamamını içermeme ihtimalinden ötürü olabileceğidir. Ne yazık ki, müellif İbn Cureyc'in tefsirinin içeriği hakkında, ona muttali olduğu ipucunu veren açıklamalarda bulunmamış, tam bir tefsir olup olmadığını belirtmemiştir.

²⁸ Muhammed Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn* (Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.), 1/61, 160, 2/208. Bununla birlikte onun 1/128'de Mukâtil'in İsrâ 17/58. ayetin tefsirine değindiği görülür.

²⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, 1/107.

halinde bulunduğunu söylemesi dikkate alınmalıdır.³⁰ Zira bilindiği üzere Zehebî’nin 1946’da bitirdiği doktora tezi 1961’de kitap olarak yayımlanmış, İbn ‘Āshūr’un eseri ise 1966’da basılmıştır. Cerrahoğlu’nun zikrettiği tarihten önce kitaplarını yazdıkları ve o günkü şartlarda coğrafi uzaklıkları da göz önüne alındığında, bu esere muttali olamamış olmaları bittabi mümkündür.

2.2. Tefsir Tarihi Eserlerinde Tasnif Problemi

Tefsir tarihi alanında özellikle son dönemde yazılmış kitapların genelinde var olan tasnif sistemi bazı muasır araştırmacılar tarafından kabul görmemektedir. Örneğin Karaalp makalesinde tasnif sorununa değinirken, Goldziher ve Zehebî’yi eleştirmekte, mezhebî ayrımcılığa dayanan bu tasnifi hatalı bulmaktadır. O, tefsir eserlerinin “başlangıç” “gelişim” ve “son dönem” olmak üzere tasnif edilmesinin daha sağlıklı olduğunu savunmaktadır.³¹ Her ne kadar İbn ‘Āshūr açıkça böyle bir tasnife gitmese de kitabında genel anlamda benzer bir yol izlediğini söylemek mümkündür. Çünkü o, “Tefsirin Doğuşu” başlığıyla asr-ı saadeti ele almış, “Me’sûr Tefsir” başlığıyla ise sahabe ve tabiin dönemini, ikinci asrı konu edinmiştir. Sonrasında isimler üzerinden gitmekle birlikte “Buhârî’den Mu’tezile’ye”, “Abdulkâhir’den Zemahşerî’ye”, “eş-Şihâb el-Âlûsî’nin Ortaya Çıkışı”, “İslami Uyanış”, “Dînî İslah” şeklinde koyduğu başlıklarla, tefsir tarihindeki önemli gelişmelere işaret etmiştir. Bu yönüyle müellifin başlıklarının dönemsel başlıkların altına kolaylıkla yerleştirilebileceğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda zikredebileceğimiz benzer bir eleştiri de, mezhebî ayrımcılığa dayanan tasnifte okuyucuda önyargı oluşturacak şekilde, ehl-i sünnetin itikadına uymayan bütün tefsirler mezmum sayılarak bunlar için “Bidatçi Fırkaların Tefsiri” nitelendirmesinin yapılmasıdır.³² İbn ‘Āshūr bu tenkitten de salim olup tefsirleri

³⁰ İsmail Cerrahoğlu, “Tefsirde Mukâtil İbn Süleymân ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1976), 14.

³¹ Karaalp, “Yenilikler Karşısında Tefsir Tarihi Yazımı Nasıl Olmalıdır?”, 299. Karaalp, başlangıçla Hz. Peygamber’den Emeviler’in son dönemine kadar olan dönemi, gelişim ile Abbasiler’den 20. Yüzyılın başına kadar olan dönemi, son dönem ile ise 20. yüzyıldan günümüze kadar olan dönemi kastettiğini söylemektedir.

³² Bu isimlendirme için bk. Zehebî, *et-Tefsīr ve’l-mufessirūn*, 1/258. Zehebî ve onun bu hususta takip edenlerin bir eleştirisi için bk. Öztürk, “Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehabî ve *et-Tefsīr ve’l-Mufessirūn* Örneği”, 250-251.

mezhebî ya da ilhadî tefsirler şeklinde ayırmadan en meşhurlarını tanıtmış, “yiğidi öldür, hakkını yeme” düsturuyla *el-Keşşâf* gibi eserleri tanıtmaktan, onların alandaki yerini belirtmekten geri durmamıştır.³³ Bununla beraber, *et-Tefsîr ve ricâluhu* özelinde müellife yöneltilebilecek bir eleştiri, kitabında hiçbir Şîî kaynağa yer vermemiş olmasıdır. Dar kapsamlı bir eser olmakla birlikte Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) yahut Tabersî (ö. 548/1154) gibi bir müfessirin eserine kitapta izlediği dönemlendirme içerisinde değinmesi pekala mümkündü. Hülâsa o, Hâricî-İbâdî tefsir literatürüne ve Şîî tefsir birikimine atıf yapmamış, bunları görmezden gelmiştir. Mutezile tefsiri, İbn 'Âşûr'un tefsir tarihi nazariyesinde mezhebî sansür politikasına uğramasa da diğerlerinin bu hususta ihmal edilmesi üzerinde durulması gereken bir noktadır.

2.3. Kayıp Halka Teorisi

Çağdaş tefsir tasavvurunda ve tefsir tarihi kitaplarında Osmanlı tefsir mirasının –büyük ölçüde- göz ardı edilmesi son zamanlarda farklı araştırmacılar tarafından dillendirilmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla bu konuda makale düzeyindeki ilk çalışma Cündioğlu'nun çalışmasıdır.³⁴ Mamafih benzer görüşler dillendirilmeye devam edilmektedir. Örneğin Çalışkan, Osmanlı'dan daha uzun bir dönemin kitaplarda yer bulmamasına şu cümleyle serzenişte bulunmaktadır: “Mevcut tefsir tarihi anlatımında ilk dönem ile çağdaş dönem üzerinde çok fazla durulması ve ara dönemlerin ihmal edilmesi çok ilginçtir.”³⁵

Çağdaş dönemde tefsir tarihi denildiğinde Zehebî ilk akla gelen isimlerdendir. Onun bu eleştiriden de nasibini aldığı görülür.³⁶ *et-Tefsîr ve ricâluhu* özelinde, kitabın muhtasar oluşunu göz önüne alarak şunları diyebiliriz. Daha önce de belirttiğimiz

³³ O, *el-Keşşâf*ı tanıtırken eserin hakkını vermekle birlikte, onun ehl-i sünnete dil uzatması benzeri yanlış bulduğu tutumlarını da okuyucuyla paylaşmıştır. bk. İbn 'Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluhu*, 70-73.

³⁴ Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası”, 51-73.

³⁵ Çalışkan, “Tefsir Tarihi Tasavvurunda Kuruluşa İlişkin Problematik Noktalar”, 17. Benzer bir görüşü zikreden diğer bir araştırmacı Ömer Başkan'dır. bk. Ömer Başkan, “Taşkoprîzâde'nin *Miftâhu's-Sa'âde* Adlı Eseri”, *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 105.

³⁶ Öztürk, “Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn* Örneği”, 251.

üzere İbn ‘Âşûr’un kitabında yer verdiği müfessirlerin sayısı on küsur olup önemine binaen bazen birbirlerinin muasırını olan iki müfessire yer vermiş, bazen ise bir iki asrın müelliflerine hiç değinmemiştir. Kitapta Beydâvî (ö. 685/1286) sonrası zamana tekabül eden Osmanlı döneminden yer verilen üç müfessir bulunmaktadır: İbn ‘Arafe (ö. 803/1401), Ebussuûd (ö. 982/1574) ve Şihâbuddîn el-Âlûsî (ö. 1270/1854). Zehebî, bu üç müfessirden Ebussuûd ve Âlûsî’ye yer vermekle birlikte eleştiri oklarından kurtulamamıştır.³⁷ Zira onun zikrettiği birçok tefsir içerisinde Osmanlı döneminden sadece iki örneği alması yeterli görülmemiştir. Kanaatimizce İbn ‘Âşûr’a böyle bir tenkidin yöneltilmesi doğru değildir. Çünkü o, bu üç müfessire yakın yüzyıllarda yaşayıp şöhreti önde giden Nesefî (ö. 710/1310), Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimleri seçmemiş ve onların eserlerini anmamıştır. Tam aksine, İbn ‘Âşûr’un Osmanlı müelliflerine işaret etmesi, tefsiri coğrafî aidiyetlere sıkıştırmadan bütüncül bir şekilde ele alma çabasını göstermektedir. Onun Osmanlı dönemi müfessirlerinden sadece iki isimle yetinmesi bir itiraz olarak öne sürülürse şöyle cevap verilebilir: Haddizatında toplamda on isim detaylıca eser kapsamına alınmış, muhtasar tabakât diye nitelediğimiz bu eserde sadece sembolik değeri bulunan müfessirlere yer verilmiştir. Ayrıca onun İbn ‘Arafe’nin tefsirini tanıtmaması, Endülüs topraklarında meşhur bu eserin ihmalinin önüne geçme amacıyla olup bir kayıp halkanın tamamlanmasına hizmet etmiştir.

2.4. Tefsir Tarihi Yazarının Nakilden Öte Değerlendirmeleri

Tabakât tarzı kitaplar, müellif ve eseriyle ilgili bilgi verirken, kuru bilgiden öte, yazarın sözü geçen esere muttali olduğunu gösterir düzeyde açıklamalar içermelidir. Bu durum, tefsir tarihi müellifi için de geçerlidir. Böylece onun eser incelemesine dayanan yorumları okuyucu için faydalı, bu yorumlardaki hata payı ise daha az olacaktır. Bu bağlamda Deliser, Dâvûdî’nin *Tabakât*’ında tefsirler

³⁷ Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tasavvurunun Kayıp Halkası”, 65-66; Öztürk, “Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* Örneği”, 251.

hakkında değerlendirme yapmayı doğru bulmamakta, Cevdet Bey (ö. 1926) ve Ömer Nasuhi Bilmen'i (ö. 1971) bu konuda takdir etmektedir.³⁸

İbn 'Âşûr'un ele aldığı isimler hakkında değerlendirmeleri vakidir. Hatta bu değerlendirmeler gayet uzun olup müfessirlerin yaşadığı dönemle alakalı bilgiler de içermektedir. Onun bu şekilde çevre ve dönem faktörünü incelemesi takdire şayandır. Örnek olarak Âlûsî'nin tefsiri hakkındaki tahlillerini verebiliriz. O, bu tefsirin içerdiği işârî yorumlar sebebiyle bazı âlimler tarafından okunmasının bile hoş karşılanmadığını belirtmiştir. "Hakikaten şayet tefsir işârî kısımlardan tecrit edilmiş olsaydı, bu, onun ilmî mertebesine daha layık olurdu" anlamında kendi kanaatini de açıkladıktan sonra, Âlûsî'nin, yaşadığı dönem ve coğrafyanın çocuğu olduğunu belirterek, tefsirin bu yorumları içermesine güzel bir özür beyan etmiştir. Bunu yapmadan önce ise, müfessirin yaşadığı zamanı uzun uzadıya anlatmıştır.³⁹

İbn 'Âşûr'un değerlendirmelerine bir diğer örnek, Zemahşerî ve İbn 'Atiyye arasında yaptığı karşılaştırmadır. O, aradaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koyarak İbn 'Atiyye'yi Zemahşerî'ye tercih etmektedir. Onun tercih sebeplerini, iki eserin kaynakları, müfessirlerin mezhepleri, Arap-Acem farkı, telif yaşı (gençlik-yaşlılık) olarak özetlemek mümkündür.⁴⁰

Bu başlık altında eleştirilebilecek bir husus ve metodolojik bir sorun olarak müellifin Zemahşerî ve Beydâvî gibi müfessirlerin diğer kitaplarına değinirken Râzî'ninkine değinmemesi verilebilir. Burada birkaç durum söz konusu olabilir. Bunlar Râzî'nin diğer kitapları hakkındaki malumatın yazar tarafından bilinmemesi,

³⁸ Bilal Deliser, "Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsuddin Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî ve *Tabakâtü'l-Müfessirîn* Adlı Eseri", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 96. Şentürk de literatür hakkında yorum yapılmamasını günümüzdeki genel bir problem olarak görmektedir. bk. Mustafa Şentürk, "Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Kasım el-Kaysî'nin *Târîhu't-Tefsîr* Adlı Eseri", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 167-168.

³⁹ İbn 'Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluhu*, 168-169.

⁴⁰ Tercih sebepleri ve mukayeseler için bk. İbn 'Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluhu*, 75-81. Müelliften önce, İbn Teymiyye de (ö. 728/1328) *el-Muharraru'l-vecîz'i Keşşâfa* tercih etmiştir. bk. İbn Teymiyye Takıyyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1980), 53; Abdulhamit Birışık, "İbn Atiyye el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Ekim 2022).

ilgili eserlerin mefkûd olması yahut sehven okuyucuyla paylaşılmaması olarak özetlenebilir.

Bir diğere örnek ise müellifin kitabın son kısmında *en-Nehdatu’l-İslâmiyye* (İslami Uyanış) başlığı sonrasında *el-Menâr* ekolünden bahsederken hicri 14. asırda İslami uyanışa vesile olmaları sebebiyle, çabalarını takdir ederek Afgânî, Abduh ve Reşîd Rıza’yı övmesidir. Abduh’un ve onun ardından Reşîd Rıza’nın tefsirde takip ettiği yöntemi açıklayan müellif, ayetlere yapılan yorumlar hususunda detaya girmemiş, muasır ulema tarafından eleştirilen, mezkûr müfessirlerin akla haddinden fazla önem vermeleri sebebiyle kimi zaman mucizeleri redde varan yorumları hakkında değerlendirmede bulunmamıştır. Bu durum, yazarın konunun kitabının kapsamını aşacağını düşünmesi sebebiyle olabileceği gibi, Abduh’un sözü geçen düşüncesine en bariz örnek olan Fil Suresi tefsirinin kendisine ulaşmamış olmasından da kaynaklanabilir. Zira görüldüğü üzere, iki farklı yerde, *el-Menâr* tefsirinin 12. cüzün sonuna kadar tamamlandığını söylemekte, Amme cüzü tefsiri hakkında bir malumata değinmemektedir. Bir diğere ihtimal ise ıslahat ve Müslümanların uyanışı konusunda Abduh’la paralel hareket eden ve *el-Menâr* tefsirini ıslahat konusunda ilham alınacak bir tefsir olarak örnek veren İbn ‘Âşûr’un, bu ekolün uç yorumlarına değinmek istemeyişi yahut bu yorumları göz ardı edışı olabilir.⁴¹

Sonuç

20. yüzyıl Tunus âlimlerinden Fâdîl b. ‘Âşûr’un *et-Tefsîr ve ricâluhu* adlı muhtasar tefsir tarihi kitabı, küçük hacimli olmakla birlikte ele aldığı isim ve eserleri incelemesi, nakilden öte yorumlar yapması nedeniyle önemli bir kaynaktır. Eser, tarih bakımından Goldziher ve Zehebî’nin teliflerinden sonra yazılmış olsa da, onlarla beraber sistemleşen tasnife tabi olmadığı görülmüştür. Hacimli olmalarına rağmen bu iki eserde bulunmayan bazı bilgiler onun eserinde yer almaktadır.

⁴¹ İbn ‘Âşûr’un Abduh ile paralel görüşte olduğu bilgisi için bk. Coşkun, “İbn ‘Âşûr, Muhammed Fâzîl”, (Erişim 22 Ekim 2022).

Endülüs topraklarında yetişmesine binaen öne çıkardığı Yahyâ b. Sellâm, İbn ‘Atiyye ve İbn ‘Arafe hakkındaki bilgiler bu kabilden olup değerlidir.⁴²

Muhtasar oluşunu göz önünde bulundurarak tefsir tarihi yazımında dile getirilen problemler yönünden incelediğimiz kitabın, tefsirin hadisin cüz’ü sayılıp sayılmaması, tasnif problemi, kayıp halka gibi belli başlı meselelerde eleştirilerden uzak ya da te’vili mümkün cümleler kullandığı tespit edilmiştir. Şiîler başta olmak üzere tefsir külliyatı olan bazı mezheplerin çalışmalarına değinmemesi ve bahsi geçen eserlere muttali olup olmadığı müphem kalacak şekilde eserler hakkında yorum yapmaması ise kitabın eksikleri sayılabilir. Yazarın 1970 yılında genç yaşta vefat etmesi, son yıllarda ortaya çıkan bazı bilgilerden kitabın mahrum olmasını beraberinde getirmiştir. Örneğin müellif, babası Muhammed Tâhir b. Âşûr’un (ö. 1973) İslam toplumunda, özellikle ilim talipleri arasında yankı uyandıran tefsiri *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*’ini kitabına alamamıştır.⁴³

Son olarak belirtmeliyiz ki, tefsir literatürü müfessir ve tefsirlerin detaylı incelemeye tabi tutularak, nakilden öte değerlendirmelerin yapıldığı tefsir tarihi eserlerine ihtiyaç duymakta olup *et-Tefsîr ve ricâluhu* bu hususta alana katkı yapmış, örnek alınmaya değer bir eserdir.

⁴² Müellifin zikrettiği müfessirler içerisinde İbn ‘Atiyye Zehebî’de yer almakla birlikte, İbn ‘Âşûr gibi detaylı incelemeye tabi tutulmamıştır.

⁴³ *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*’in basımıyla ilgili Vural şu bilgileri verir: “Tefsir otuz cüz, on beş mücellid halinde ilk kez 1984 yılında basıldı. Tefsirin ilk fasikülü ise 1956’da Tunus’ta basıldı, 1965 ve 1966’da Mısır’da basıldıktan sonra 1968 yılından sonra Tunus’ta cüzler halinde basılmaya başlandı.” bk. Faruk Vural, *Tâhir İbn Âşûr ve et-Tahrîr ve’t-tenvîr İsimli Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 128-129. Vural, Mısır’daki baskıların sadece ilk cüzü içerdiğini de belirtmiştir (87). Bu da tefsirin eksiksiz basımına ne Fâdîl b. ‘Âşûr’un, ne de Tâhir b. ‘Âşûr’un ömrünün yettiğini göstermektedir.

Kaynakça | References

- Başkan, Ömer. “Taşköprüzâde’nin *Miftâhu’s-Sa’âde* Adlı Eseri”. *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 103-135. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Birişik, Abdulhamit. “İbn Atıyye el-Endelûsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-atiyye-el-endelusi>.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Tefsirde Mukâtil İbn Süleymân ve Eserleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1976), 1-35.
- Coşkun, Ahmet. “İbn Âşûr, Muhammed Fâzıl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-asur-muhammed-fazil>.
- Coşkun, Muhammed. *Tefsirin İlk Çağları-Kur’an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Cündioğlu, Düccane. “Çağdaş Tefsir Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası”. *İslâmiyât* 2/4(1999), 51-73.
- Çalışkan, İsmail. “Tefsir Tarihi Tasavvurunda Kuruluşa İlişkin Problematik Noktalar”. *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 11-34. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Deliser, Bilal. “Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsuddin Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî ve *Tabakâtü’l-Müfessirîn* Adlı Eseri”. *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 75-102. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Kaddûrî, Gânim. *Muhâdarât fî ulûmi’l-Kur’ân*. Ammân: Dâru Ammâr, 1423/2003.
- Hâlidî, Salâh Abdulfettâh. *Mefâtih li’t-te’âmul me’a’l-Kur’ân*. Şâm: Dâru’l-Kalem, 1424/2003.
- Herrâsî, el-Kiyâ. *Ahkâmu’l-Kur’ân*. thk. Musa Muhammed Ali ve İzzet Abdu Atıyye. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2. Basım, 1405/1985?.

- İbn 'Âşûr, Muhammad el-Fâdil. *et-Tafsîr wa Ricâluhu*, Tûnis: Menşûrâtu'l-Lugâti-Dâru'l-Kutubi'ş-Şarkıyya, 1966, 198 s. tanıtın: İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 203-211.
- İbn 'Âşûr, Muhammed el-Fâdil. *et-Tefsîr ve ricâluhu*. Tunus: Mecmû'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1417/1997.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Fâzil. *et-Tefsîr ve Ricâlüh*. Kahire: Ezher Yayınları, 1970, 184 s. tanıtın: Esat Özcan, *Marifetname* 8/2 (Aralık 2021), 795-802.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Tâhîr. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li't-tevzî', 1984.
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri Kitâbillâhi'l-'Azîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1422/2001.
- İbn 'Âşûr, eş-Şeyh Muhammed el-Fâzil. *Ana Hatlarıyla Tefsir Tarihi*. çev. Bahattin Dartma - Ömer Pakiç. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî el-Hanbelî. *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1490/1980.
- Kara, Ömer. "İdeal Tefsir Tarihi Yazımı -Sorunlar, Gereksinimler ve Temel Parametreler-". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 379-408. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Karaalp, Cahit. "Yenilikler Karşısında Tefsir Tarihi Yazımı Nasıl Olmalıdır?". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 293-330. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Karagöz, Mustafa. "Başlangıçta Tefsir Hadisin Bir Bölümüydü İddiasının Kaynağı ve Değeri". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 35-74. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Kaya, Mesut. "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histogramik Bir İnceleme". *İslam Araştırmaları Dergisi* 31 (Eylül 2014), 33-65.
- Öztürk, Mustafa. "Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehabî ve et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn Örneği". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 247-274. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

- Sa‘lebî, Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm. *el-Keşfu ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*. thk. Ebû Muhammed b. ‘Āşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1422/2002.
- Suyûtî, Celâluddîn Ebu’l-Fadl Abdurrahmân b. Ebîbekr. *Tabakâtu’l-mufessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kuveyt: Dâru’n-Nevâdir, Vizâretu’ş-şu’ûni’l-İslâmiyye ve’l-evkâfi ve’d-da’veti ve’l-irşâd, 1431/2010.
- Şentürk, Mustafa. “Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Kasım el-Kaysî’nin Târihu’t-Tefsîr Adlı Eseri”. *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 155-172. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Vural, Faruk. *Tâhir İbn Āşûr ve et-Tahrîr ve’t-Tenvîr İsimli Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Zehebî, Muhammed Huseyn. *et-Tefsîr ve’l-mufessirûn*. Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.